

י. ל. ביאלר

נרות חרס שבורים בקברות מתקופת המשנה והתלמוד

עם התקדמות החפירות השיטתיות בארץ ישראל וסביבותיה מתרבים והולכים שרידי קדם המהוים עדויות ריאליות מפרקי חיים של התקופות הקדומות ביותר דרך תקופת הכבוש וההתנחלות היהודית לכל שלביה, דרך תקופת מלחמות ההתנגדות עם פולשים וכובשים ועד למאות השנים שלאחרי החורבן. לתגליות אלו נודעת משמעות רבת חשיבות, מכיון שמהם אנו למדים לא רק על תוכן אמונתם, הוי חייהם, נמוסיהם ותחושתם האמנותית של העמים הקדומים יושבי הארץ ושכנותיה, אלא דרכם אנו יכולים לעקוב אחרי זרמי ההשפעה הבלתי נמנעת של תרבות העמים האלו על הוי החיים של שבטי ישראל מראשית הופעתם על הבמה ההיסטורית. מן השרידים האלמים האלו, מתכנס, צורתם, עטוריהם ומקבילותיהם בתרבות המזרח העתיק, משתקפת התמודדות בלתי פוסקת בין עקרונותיה של תורת משה לבין הפולחנים האליליים והפעולות המאגיות השמושיות שחדרו לחיי היהודים עקב התבוללות חלקי האוכלוסיה המקומית בתוך עם ישראל. הדים ממאבק נמרץ זה הגיעו אלינו דרך מצוות רבות שבתורה, מתוך דברי התוכחה של הנביאים ומתוך ההלכות שקבעו חכמי התלמוד לשע"ה ולדורות. הממצאים הארכיאולוגיים משמשים לנו סיוע בהבנת מגמתן של הרבה מצוות והלכות⁽¹⁾ וחושפות לנו את רקעם. אולם לא תמיד הצליחו תקנות השעה לעקור לגמרי מתוך החברה היהודית את האמונות הקדומות ואת המנהגים המושרשים, שקבלו צורות שונות, נישאו עם זרם החיים ונתמזגו בהם, עד ששרשיהם נעלמו ונשכחו בהמשך הדורות.

בין הכלים המרובים וחלקיהם שנתגלו בחפירות, בעיקר בקברות מתקופת המשנה והתלמוד, נמצאו נרות חרס שבורים בשפת פית השמן שבמרכזם, שהוא

(1) בראשית רבה פ' מד, לא נתנו מצות אלא לצרף בהם את הבריות. מורה נבוכים ג, כו ולכ רבנו בחיי, הקדמה לבראשית "מצוה וחובה לדרוש ולחקור על החלק האפשרי וראה רשבים ויקרא יא, לה.

המקום המוגן ביותר וסימנים מוכיחים שהשבר נעשה במחכון למטרה מסוימת². בפענוח החידה הארכיאולוגית-אתיולוגית זו נחלקו הדעות. הדעה הרווחת היא³, שהשבר מעיד על זהותם הנוצרית של בעלי הנרות ונעשה בתקופת ראשית של הנצרות בידי מאמינים אדוקים, כדי להשמיד את המוטיבים הפגאניים הלקוחים מן המיתולוגיה היוונית והרומאית. מטרת השבירה היתה להרחיק מן הנרות, שהיו מיועדים למנחת מתים, את סמלי הפולחן האלילי, שהיו רגילים לקשט בהם את פני הנרות. נגד דעה זו הועלו ספקות והודגש שרוב המספר הנרות שלא נתגלו בהם שאריות צורה כלשהן, או סימנים אחרים שיקיימו את ההשערה.

לעומת זאת הובעה דעה נוגדת מן הקצה אל הקצה, בהסתמך על מובאות מתוך התלמוד, מדרשים ומן הספרות המקצועית, טורח י. ברנד⁴ לחיזק, שהשבר מעיד דוקא על בעלות יהודית, בין שהנרות נמצאו בארץ ובין שנתגלו בחוץ לארץ. לדעתו, נעשה השבר בידי יהודים מחוג הפרושים, אשר מתוך זהירות יתירה בדיני טומאה וטהרה היו נוהגים לקנות מן הקדרים נרות חרס סתומים, שאין להם "תוך"⁵, ולשבור בעצמם את הסתימה לפני השמוש בהם, כדי לשמור עליהם בטהרתם.

גם השערה זו נראה שאינה עומדת בפני הבקורת. י. ברנד, קובע, שעצם מקצוע הקדרות וביחוד יצירת נרות חרס נחשב בעיני רז"ל כמלאכה פגומה, שהיא כאלו מלאכת עבדים ולדעתו נחשבו כל הקדרים בתקופת התלמוד לעמי ארץ ולא היו נאמנים על הטהרה. הוא מוסיף ושואל "כיצד השתמשו הפרושים בכלי חרס בכלל, כלים שאין להם טהרה אלא שבירה"⁶. דעה קצונית זו ביחס למעמד שלם של בעלי מלאכה יהודיים אינה מסתברת כלל.

הנכון הוא, שבמשנה המדוברת⁷ לא נזכרו כלל וכלל מקצועות של מלאכת כפים, אלא שאבא גוריון⁸ איש צדיון בשם אבא גוריא בא ללמדנו, שכל התעסקות הקשורה בטלטולי דרכים, כמו חמר, גמל, ספן ורועה יש בהן משום חשש של פגיעה ברכוש אחרים, דבר הדומה ללסטות. משום כך ראוי לו לאדם לא ללמד

2) מספר הנרות מסוג זה אינו גדול באופן יחסי, עובדה המוכיחה שחוג מצומצם ואולי רק יחידים נזקקו לפעולה זו.

3) O. R. Sellers, The Biblical Archaeol., Vol. XII, 1949.

4) "כלי החרס בספרות התלמודי" לדר. יהושע ברנד, ירושלים, תשי"ג. ספר קלטי מקורי לזהו כלי החרס העתיקים והתאמתם לשמות הנזכרים בתלמוד ובמדרשים.

5) מלים ב, ג, שם כו, א. מדרשת הפסוק כל אשר יפול מהם אל תוכו ובאה הקבלה כל אשר יש לו תוך טמא (ספרא ויקרא יא, כג).

6) ויקרא יא, לב. מלים ב, א.

7) קדושין פרק ד משנה יד.

8) אולי הוא אחיו של רבן גמליאל, השה פתיחתא דאסתר ויבמות סו, א.

קמז

נרות חרס שבורים בקברות מתקופת המשנה והתלמוד

את בנו התעסקויות אלו ולהעדיף "מלאכה נקיה וקלה". כדעת רבי מאיר באותה משנה ומאותו החשש הזהירו גם מן החנונות (9). אמנם, בגירסא שבדפוס תתלמוד, בבבלי כבירושלמי, מופיע במשנה גם המונח "קדר". שלכאורה לאור מה שנאמר, אין מקומו כאן, אולם כפי שמסתבר משמשת המלה הזאת במשנתנו במשמעות "קדר-קרר" (10), כלומר בעל קרונוט העוסק בהולכת* (11) תוצרתם של אחרים ולא כאדם העוסק בעצמו ביצירת כלי החרס.

למעשה היתה מלאכת הקירמיקה מלאכה מעולה ומקצוע מכובד בישראל הקדומה. כעדות הכתוב "המה היוצרים ויושבי נטעים וגדרה עם המלך במלאכתו" (12), ובכלל נחשבו "כלי יוצר" בין הדברים החשובים והחיוניים ביותר (13). בגלל הפופולריות וקשטיות של אוזנות זו היו רבים באים להסתכל בקדרים בעת עבודתם (14). עדים לכך נרות החרס המרובים והיפים שנוצרו בידי יהודים בכשרון רב והמשמשים לנו עד היום מגדירי תקופות ועדים כרונולוגיים מכריעים. הקדר היהודי הקדום, שנמנה על שכבת יגיעי כפים פשוטים, למד עד מהרה להשתמש גם במכשירים טכניים, אבניים, גלגל יוצר, דפוסים ותבניות וגם לעצב כמו אצבעותיו דוגמאות משוכללות ומעניינות (15). מלבד זאת שידע לתת ביטוי לתחושתו האמנותית-מקצועית, השכיל גם ליצור תעודות תרבותיות לאומיות מתוך הרגשת המציאות המדינית של זמנו. אם כי הושפע מסגנונות שונים שהופיעו בעקבות התמורות המדיניות והחברתיות שהתחוללו בארץ, ידע לשמור אמונים למסורת עממית יהודית ולתת לתוצרתו אופי מיוחד עם סימני היכר יהודיים. נזהר היה מחיקויים שטחיים וטרח להביע את רגשותיו בסמלים עתיקים ורמזים אלגוריים, אולם נמנע מלהשתמש באותיות עבריות ופסוקים מזמרת קדושתם. לשבח יאמר שלא השתמש במוטיבים אירוטיים כנרשאים לעיטוריו, כפי שנהגו חבריו למקצוע מבין האומות השכנות והשכנים

(9) במשנה שבירושלמי בשם אבא שאול, שעסק בחנונות ונהג זהירות יתירה במצוי המדות ועל ידי כך ידע עד כמה שקשה לשמור נאמנות במקצוע זה. ראה ביצה בבלי כט, א וירושלמי שם ג, ב.

(10) בדפוס המשניות ובהרבה מובאות בספרי הראשונים נשתנה המלה קדר. בסוגיא שבירושלמי מתגבשת הגירסא קדר-קרר. ראה בבא מציעא עה, ב ותוס' ד"ה קרר. רש"י בקידושין גראה שפירש לפי הירושלמי. השוה פרי חדש גיטין ס"י קכד סעיף ו' "ובני מערבא ידעו לפרושא ומתניתן ספי מינן", גם שו"ת תוספות אהרן לראש השנה כא, א.

(11) היו קדרים שנשאו בעצמם את תוצרתם באסלים (אהלות סז, ב) והיו שהוליכו אותם בקרונוט של אחרים. על קדרים נודדים ראה במדבר רבה, סו ותנחומא שלח א.

(12) דברי הימים א, ז, כג.

(13) שמואל ב, יז, כח.

(14) תראב"ד בהשגות לרמב"ם הל' משכב ומושב יב, כג.

(15) בן סירה לה, לא "יוצר חרש על אבניים יעמול, ברגלו יגולל גלילו ועיניו על מזה וערך יבסור".

קמח
י. ל. ביאלר

שישבו בתוכם, כדי שירבו במכירתם. לא מתקבל, על כן, על הדעת שרז"ל חשבו לבטל את המקצוע או להבזותו על בני דורם.

גם ההכללה של י. ברנד „שהיוצרים בכלל היו בלתי זהירים בטומאה וטהרה וכלי עמי הארץ כידוע טמאים“¹⁴), מופרכת היא מעיקרה. מן המקורות יוצא, שהקדרים נאמנים היו על טהרת תוצרתם העצמית, כל עוד נמצאה ברשותם ובשמירתם, ספק טומאה התעורר רק בעת שעזבו את הכלים ברשות הרבים ללא השגחה והיה חשש למשמוש ידי עוברים ושבים בלתי מוכרים¹⁵). או לנגיעת בנדיהם¹⁶). הקדרים כיתר העם היו מחולקים לחברים ולא חברים, כי מעמד החברות היה פתוח לכל אדם מישראל וכשם שגם הכהנים שעסוקים היה בטהרות לא נחשבו כחברים הנאמנים על הטהרות מעצם התייחסותם על בני אהרן¹⁷). עד שקבלו עליהם דיני חברות במפורש, כן גם פרושים ותלמידי חכמים שבקיאם היו בדיני טומאה וטהרה נדרשו לקבל עליהם גדרי טהרה ולהצהיר על כך בפני שלשה חברים ידועים¹⁸). אם כן אין יסוד לסווג את כל הקדרים בגלל מקצועם למעמד של עמי הארץ.

י. ברנד רוצה להבנות מן המשנה „מן המדיעית ולפנים נאמנים על כלי חרס ומן המדיעית ולחוץ אין נאמנים“¹⁹). אולם לאמנו של דבר אין ההלכה הזאת מתייחסת לכלל הקדרים אלא במיוחד לקדרים מעמי הארץ²⁰). שידוע היה שאינם זהירים בטהרה. אלא שלכבודה ולקדושתה של ירושלים, מרכז האומה, האמינו אותם חכמים שלא ילולו בטהרת הכלים המיועדים לירושלים ולא יטעו את לקוחותיהם מפני חבת ירושלים²¹). הכפריים ותושבי עיירות הספר, שקשה היה להם לשמור טהרות בכל ימות השנה, בגלל מגעם וקשריהם עם נכרים או מתוך סבות כלכליות וחברתיות אחרות, נחשבו על ידי כך על שכבת עמי הארץ, שאינם בקיאים בהלכות המרובות, אולם ידועים היו כפטריוטים לאומיים שמרגישים ולחובבי ירושלים המתנגדים להתבוללות והמוכנים תמיד להגן על כבוד העם וערכיו²²). מכאן המגבלה לנאמנותם רק לשטח הפונה לירושלים ולא חוצה לה וגם לא בעיר המדיעית עצמה, שהיתה מרכז ישובי-

¹⁴) כלי חרס לי. ברנד ע' שגא ואילך.

¹⁵) טהרות ז, א ורמב"ם משכב ומושב י, ג.

¹⁶) כתובות כז, ב רש"י ד"ה משום.

¹⁷) סנהדרין צ, ב. בכורות ל, ב. חגיגה כו, ב בתוס' ד"ה שלא ורמב"ם בפירוש המשניות בהקדמה לטהרות.

¹⁸) בכורות שם ורמב"ם משכב ומושב י, ג.

¹⁹) חגיגה כח, ב.

²⁰) רש"י שם ופירוש המשניות לרמב"ם סוף פ"ג.

²¹) רמב"ם הל' מרים יא, ה, והשוה בבלי וירושלמי שם „כעיר שחברה לה יחודי“.

²²) י. קלוזנר בית שני ג, ע' 12.

קמט

נרות חרס שבזרים בקברות מתקופת המשנה והתלמוד

מסחרי חשוב ורבים היו באים לתוכה למטרות מסחריות. מאותה סבה האמינו את הקדרים רק על תוצרתם הם ולא האמינו אותם להעיד על תוצרת חבריהם. במקום זה יש להעיר, שהרבה מן ההלכות והתקנות שנקבעו בתקופה הנסקרת, מלבד שעיקר מטרתן היה לשמור על חוקי התורה ולהבטיח על ידי כך את שלמות האומה וקדושתה. ניתנו גם מתוך מניעים כלכליים-מדיניים. בימים ההם הציפה תוצרת חוץ את אדמת ישראל והעמידה בסכנה את קיומה של התעשייה העממית. בין היתר הגיעו נרות חרס מבבל, מרומי, מיון וממצרים ויהודים שמרגים סרבו להשתמש בהם. למרות נוחיותם, והעדיפו בתקופה הבבלית את הגר הפשוט הפתוח או את הגר דבוק-הדפנות ובלבד שיהיה מתוצרת יהודית. על רקע זה גזרו חכמי ירושלים, בימי רבי יוסי בן יועזר, טומאה על ארץ העמים²³) ונקבעה הלכה "שהמביא ארונות ותנורים, ספלים וכלי חרס מחוצה לארץ טמאים"²⁴). בין שהובאו גמורים או בלתי גמורים. כאשר גבר הלחץ אסרו גם להשתמש ולהנחת ממצות הבאות מן החוץ²⁵) כדי להגביל עד כמה שאפשר את הקשרים עם ארצות אלו. ראו חכמים שיחד עם התוצרת השמושית החודרת לכל בית, כמו ספלים ונרות²⁶), וכן גם על ידי הארונות המקושטים מחזירים במתכוון או שלא במתכוון, עם הצורות והתבליטים המושכים את העין, גם השפעות רעיוניות הליניסטייות ואליליות²⁷). שגרמו במדה רבה לפלוג העם. עדים לכך גם הארונות עם הסמלים האליליים והצורות שנתגלו לאחרונה בבית שערים. הקדרים היועדיים לקחו חלק פעיל במלחמת הדעות שהיתה נטושה במשך מאות בשנים ובשפת העיסורים שעל פני הנרות נהלו תעמולה נגדית, דתית ולאומית גם יחד, נגד ההשפעות הזרות. בדומה לחבריהם הסתתים והציירים. הם השתמשו בסמלים ידועים ומוסויים כמו האתרוג, הלולב והשופר הרומזים על התנגדות דתית ובמגורה²⁸), ספל, גפן, אשכול, כף תמר וכדומה הרומזים על מרי לאומי.

לאור המצב הזה טובנת לנו ההוראה ביחס למודיעית הרחוקה מירושלים ט"ו מילין ויושבת באזור לוד שעל גבול הארץ²⁹). בירושלים עצמה לא היו

23) שבת יז, ב. גזרו טומאה על ארץ העמים, על גושי עפר שמהם עושים כלי חרס והגזרה חלה אף על קרקע בתולה עד התהום, אם כי אין חשש מפני טומאת קבר. הגזרה הורחבה גם על כלי זכוכית הנעשים מן החול. השו"ת אהלות יח, ז וירושלמי פסחים א, ו.

24) תוספתא אהלות יז.

25) פסחים ג, ב.

26) תנחומא ויצא י, גר שיש עליו צורת עבודה וזה אסור לישראל להחליק בו.

27) בספרות המקצועית וראה ש. אפפלבאום על תעמולה דתית בקיסרות הרומאית העתיקה במחקרים בדיעות הארץ ועתיקותיה סי' שיש, ע' 33 ואילך.

28) מעשר שני ה, ב. מהלך יום אחד מירושלים וכפר לודים הסמוך נחשבת כבר חוצה לארץ (גיטין ב, א), בלוד היה מפותח מסחר בכלי חרס (כלים ב, ב) וסוחריה היו

כבשנים לצריפת כלי חרס⁽²⁸⁾ וכל התצרוכת בשביל השמוש היום-יומי סופקה בעיקר מן הצפון, מצפודי, מכפר שיחין, מכפר חנניה וחברותיהן הנמצאים בתחומי של זבולון⁽²⁹⁾. מכיון ששם היתה מרוכזת התעשייה של כלי החרס הנשאבחים⁽³⁰⁾. חששו חכמים שאם יורגש מחסור בכלים שמושיים בירושלים, תסתגן תוצרת חוץ דרך הגבולות, המובלעות והערים והכפרים המעורבים הנמצאים בדרך מן הצפון⁽³¹⁾ לדרום-מזרח ויגיעו עד לירושלים. משום כך ניתנו ההקלות לכל הקדרים היהודיים בין חברים ובין עמי-הארץ שיוכלו למכור תוצרתם המיועדת לירושלים ללא הגבלות ובטוחים היו שיעמדו במבחן מצפונם, מאחר שידוע היה שרוב רובם של בני ירושלים וגם אלו שעלו אליה לזמן קצר שומרי טהרות היו⁽³²⁾.

י. ברנר שפיתח שיטה מענינת במחקר זה, רוצה לחזק את דעתו מן המשנה „אין פוחתין את הגר מפני שעושה כלי“⁽³³⁾ ומציע פירוש למלה פוחתין כלומר „שוברים“. מתוך הנחה שהמדובר בגר סתום, שאדם שומר טהרות רוצה להשתמש בו ביום טוב, רוב המפרשים הראשונים נתקשו בהבנת המונח ופרשוהו בדרכים שונות, הבדלה⁽³⁴⁾, הפחתה⁽³⁵⁾, הרחקה⁽³⁶⁾, סלוק⁽³⁷⁾ וכדומה. אולם מתוך הרצאת הסוגיא בבבלי ובירושלמי נראה שהמשמעות הנכונה של המלה היא „קעור“, במובן עשית שקע, בדומה למלה „פוחת“⁽³⁸⁾, שפרושה בור, או „פחתת“⁽³⁹⁾, שפרושה „משקע“. על כל פנים אין המלה הזאת יכולה לשמש אסמכתא לפירוש המוצע על ידי י. ברנר, כי לוא כסברא זו נחשוב, היתה המשנה מדגישה זאת

יודעים כזרזים ביותר „לא שכיח דטעור“ (בבא מציעא מט, א).

(28) בבא קמא פב, ב וזבחים צו, א.

(29) בבא מציעא עד, א, תוספתא שם ד ומעילה ב.

(30) שבת קכ, ב.

(31) חגיגה כח, א „רצועה של כותים היתה מפסקת ביניהם“ רבנו חננאל גורס מדור של כותים.

(32) חגיגה כז, א ובירושלים עצמה האמינו אף את המוכסין ואפילו לקודש.

(33) ביצה לב, א.

(33*) כלי חרס לי. ברנר, ע' שגב.

(34) רמב"ם בפירוש המשניות ובהלכות יר"ט ד, ח. הגרות היו עושין זוגות וזוגות וחוכבין אותם לשנים. בגלל הפירוש הזה, שהושפע כנראה מצורת היצירה בשעתו ובמקומו, נאלץ לשנות את לשון המשנה ובמקום „מפני שהוא עושה כלי“ כתב „מפני שהוא כסחקן כלי“ ואחריו גם הראי"ה, אם כי בסוגיא שבגמרא נראה שהגר אחרי הפחיתת ראוי תיכף לקבל פשיטת עוד לפני הצריפה בכבשן.

(35) רבנו חננאל, שם וראה פירוש רבנו נתן אב ישיבה.

(36) הר"ן, אין גוסלין כסוי.

(37) רבנו תם, שם תוס' ד"ה אין, ראה ברי"ף והגהות מימוניות.

(38) שמואל ב, יח, יז.

(39) ויקרא יב, גח, תרגום יב"ע שקיעה, רשיי גומא. מנחם עוסק וראה רד"ק שרשים ערך פחת. גם המשנה עצמה מבדילה בין שוברין לפוחתין.

קנא

נרות חרס שבורים בקברות חתקופת החשונה והתלמוד

במפורש „נר סתום“ כדי להבדילו מנר רגיל פתוח, כמו שנוהגת במקרים דומים⁽⁴⁰⁾ ונוסף לכך היתה נותנת טעם לאיסור „מפני שמכשיר כלי“⁽⁴¹⁾ ולא „מפני שעושה כלי“. לשון המורה על עצם יצירת הכלי ולא הכשרתו לשמוש. מזה אנו יכולים להסיק שעוד בתקופה זו המשיכו היהודים להשתמש בנר הקדום הפתוח שעשיתו היא פשוטה ואפשרית לכל אדם, כיון שהשקע געשה בצורה פרימיטיבית על ידי לחץ בנוש של טיט שנתגבל במיוחד כחומר גלם ליצירת נר. רש"י ד"ל בהשראתו האינטואיטיבית הנפלאה הרגיש בדבר והוא הראשון בין הראשונים שפירש ברוח זו⁽⁴²⁾, כאלו היה נר החרס הקדום לנגד עיניו. ולאחרונה עוד הערה אחת, בכל נר חרס נמצא, מלבד פיה גדולה או שני נקבים קטנים לשמן ולאור, גם עין מיוחדת לפתילה⁽⁴³⁾. שגם היא יוצרת „תוך“ ביחס לטומאה ולא מצאנו נרות סתומים או שבורים במתכון במקום זה ואם כן מה הועילו פרושים בתקנתם.

אחרי הדברים האלו ננסה להעלות השערה חדשה לפתרון הבעיה שאנו דנים בה.

בפתח דברינו הזכרנו את התשפעה של העמים הקדומים על עם ישראל, מראשית התהליך ההיסטורי להתהוותם ואחרים לעם אחד, התרבות המצרית, המגוונת והעשירה, נתנה את אותותיה באורח החיים של בני ישראל במשך הדורות שישבו בארץ זו ואם כי שמורה היתה בתוכם מסורת משפחתית עתיקה, שנתקדשה עוד מימות אברהם אבינו⁽⁴⁴⁾, הסואבת את האלילים וכל הכרוך בהם, אבל עקב הקיום הממושך בארץ החרטומים, טושטשו הזכרונות והתפתחו תנאים לחדירת אמונות ודעות מצריות לחייהם של בני ישראל, בעיקר בשטח החיים האינטימיים-משפחתיים. מצוות רבות של מסורת אבות הוזנחו ונטשו⁽⁴⁵⁾, גם את צורת המילה המסורתית שינו לצורה שהיתה מקובלת במצרים⁽⁴⁶⁾, ובמקומה סגלו לעצמם מושגים וגמוסים מאניים, שבעצם היו חלק בלתי נפרד מדת המצרים. מציאות זו משתקפת מתוך האזהרה המכופלת „כמעשה ארץ מצרים אשר ישבתם

(40) ירושלמי ביצה ה, ד, תוספתא שם ג, י וראה עדיות ב, ח בפירוש המשניות לרמב"ם ובתוס' שאנץ לפסין ארוניות שהם סתומים כארונות.

(41) תוספתא ביצה, שם ובירושלמי ה, ד.

(42) „לשיל אחת מן הביצים של יוצר ולתחוב אגרופו לתוכו לחקוק בו“.

(43) לענין תוך אין הכול בין חלל קטן לבדול, ראה כלים יז, טו ותוס' חולין נז, א ד"ה תדקין.

(44) בראשית כא, לג ויה, יט. השנה רמב"ם הל' עבודה זרה א, ג „והיה הדבר חולף ומתגבר בבני יעקב ובנלוים עליהם ונעשית בעולם אומה שהיא יודעת את השם“.

(45) שם „וכמעט קט היה העיקר ששחל אברהם נעקר וחזרין בני יעקב לסעות העולם“.

(46) פירי דרבי אלעזר כס וילקוט שמעוני יהושע טו, ה.